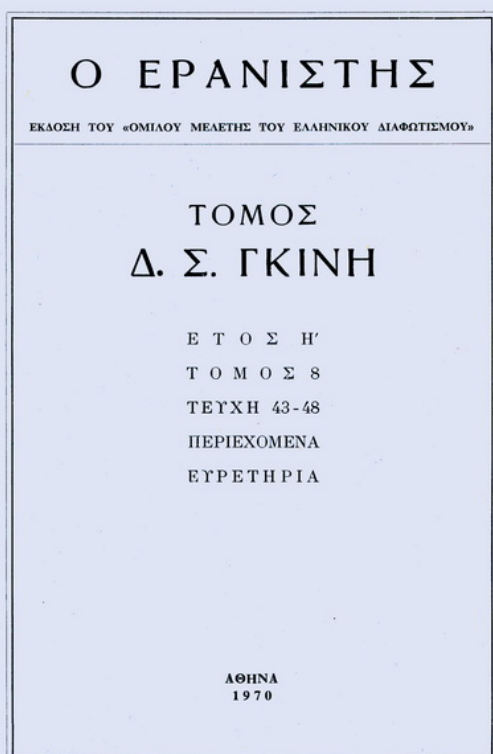

The Gleaner

Vol 8 (1970)

In Honour of D. S. Ginis

Μία έκθεση των Φ. Ιωάννου, Κ. Παπαρρηγοπούλου και Σ. Κουμανούδη προς την Επιτροπή Κοραή (1873)

Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

doi: [10.12681/er.9941](https://doi.org/10.12681/er.9941)

Copyright © 2016, Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Φραγκίσκος Ε. Ν. (2016). Μία έκθεση των Φ. Ιωάννου, Κ. Παπαρρηγοπούλου και Σ. Κουμανούδη προς την Επιτροπή Κοραή (1873). *The Gleaner*, 8, 329–341. <https://doi.org/10.12681/er.9941>

ΜΙΑ ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ Φ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ Σ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΟΡΑΗ (1873)

Τὸ κείμενο πού δημοσιεύεται παρακάτω, ανέκδοτο ὅσο γνωρίζω,¹ παρουσιάζει διπλὸ ἐνδιαφέρον· πρῶτον γιατί εἶναι ἀπότοκο χαρακτηριστικῶν στιγμῶν τῆς παιδείας μας, ἀφοῦ συνδέεται μὲ τὴν ἐξόρμηση ἐκείνη πού ἀπὸ τὸ 1872 καὶ γιὰ κάμποσα χρόνια ὕστερα, ἔχοντας ἐπίκεντρο τὴν Μασσαλία καὶ τὴν Ἀθήνα, θὰ ἀνάστανε στὴ μνήμη τῶν νεωτέρων μὲ λογτῆς ἐνέργειες καὶ ἐκδηλώσεις τὸν ξεχασμένο Κοραῆ,² καὶ ἔπειτα γιατί φέρνει τὴν ὑπογραφή τριῶν ἀπὸ τοὺς ἐξέχοντες λογίους τοῦ περασμένου αἰῶνα, τοῦ Φίλιππου Ἰωάννου, τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου καὶ τοῦ Στέφανου Κουμανούδη. Πρόκειται γιὰ μιὰν εἰσήγηση ἐπάνω σὲ ζητήματα ἐκδοτικά, μηνολογημένη 19 Ἰανουαρίου 1873, τὴν ὁποία ὑπέβαλαν οἱ τρεῖς πανεπιστημιακοὶ διδάσκαλοι στὴν «ἐν Ἀθήναις Ἐπιτροπὴ Κοραῆ» ὕστερα ἀπὸ σχετικὸ αἴτημά της διαβιβασμένο γιὰ λογαριασμὸ τῆς «ἐν Μασσαλία Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς». Ὁ Ἄνδρέας Ζ. Μάμουκας, πού εἶχε ἐνεργὸ συμμετοχὴ σ' αὐτὴ τὴν κίνηση ὡς ἐντολοδόχος τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς νὰ ἐπιμεληθῆ τὴν ἔκδοση τῶν φιλολογικῶν καταλοίπων τοῦ Κοραῆ, στὸν πρόλογο τοῦ πρώτου τόμου τῶν Μετὰ Θάνατον ἐκθέτει σύντομα τὸ σχετικὸ ἱστορικὸ καὶ παραθέτει ἓνα μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν εἰσήγηση, τὸ τμῆμα ὅπου οἱ εἰσηγητῆς συσταίνουν ἐνθερμα τὴν ἔκδοση τῆς «Ἔλης τοῦ Γαλλογραικοῦ Λεξικοῦ», μὲ τὴν ὁποίαν ἀκριβῶς ἐγκαινιάζοταν τότε, στὰ 1881, ἡ σειρὰ τῶν Μετὰ Θάνατον.³

1. Ἀνήκει στὴ συλλογὴ Δημαρᾶ, ὅπου καὶ ἄλλα ἔγγραφα πού ἀφοροῦν στὴ δράση τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τῶν κατὰ τόπους Ἐπιτροπῶν Κοραῆ καὶ ἰδίως τῆς Ἐπιτροπῆς Κων/πόλεως. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὸν κύριο Δημαρᾶ πού μοῦ ἐπέτρεψε νὰ μελετήσω καὶ νὰ χρησιμοποιοῦμαι τὸ σχετικὸ φάκελο.

2. Τὸ ἱστορικὸ τῆς κινήσεως, τὰ πρό-

σωπα πού συμμετεῖχαν σ' αὐτή, καθὼς καὶ τὶς ἐκδηλώσεις πού πραγματοποιήθηκαν ὡς τὸ 1881 βλ. στὸν πρόλογο καὶ στὶς σημειώσεις τοῦ πρώτου τόμου τῶν *Μετὰ θάνατον εὐρεθέντων*, Ἀθήνα 1881, γραμμένα ἀπὸ τὸν Ἄνδρέα Μάμουκα, κυρίως τὶς σσ. νζ' κ.έ., ρπδ' κ.έ. Βλ. ἐπίσης τὴν *Ἐκθεσὶν τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Κοραῆ*, Μασσαλία 1887.

3. Ἐ. ἀ., σ. ξβ' καὶ σζ'.

Ἄπ' ὅ,τι μπορεῖ νὰ συμπεράνῃ κανεὶς, βασισμένος σὲ ἀσφαλῆ τεκμήρια, τὸ κείμενο ποῦ δημοσιεύεται τώρα ἐδῶ ὀλόκληρο, δὲν εἶναι τὸ πρωτότυπο ἀλλ' ἀντίγραφο τοῦ ἀρχικοῦ, συνοδευτικὸ ἐπιστολῆς τῆς Ἐπιτροπῆς Κοραῆ τῶν Ἀθηνῶν πρὸς τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς Πόλης.⁴

Πρὸς τὴν ἐνταῦθα περὶ τῆς μνήμης τοῦ ἀειμνήστου
Α. Κοραῆ φροντίζουσιν Ἐπιτροπεῖαν,
τοὺς κυρίους Μ. Ρενιέρην, Λέοντα Μελά, Α.Α. Κοντόσταυλον
καὶ Γ. Π. Σκουζὲν

Ἐλάβομεν τὸ ἀπὸ εἰς τοῦ παρόντος μηνὸς Ἑμέτερον ἔγγραφο, δι' οὗ κοινοποιεῖτε εἰς ἡμᾶς ὅτι ἡ ἐν Μασσαλία κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ ἢ ἀναδεχθεῖσα τὴν φροντίδα τῆς συλλογῆς χρημάτων πρὸς ἀνέγερσιν ἀνδριάντος τοῦ ἀειμνήστου Α. Κοραῆ, μετακομιδὴν τῶν λειψάνων αὐτοῦ ἐνθάδε κ.τ.λ., ἐνθαρρυνθεῖσα ἐκ τῶν μέχρι τοῦ νῦν συνδρομῶν, πιστεύει ὅτι θέλει δυνηθῆ νὰ προβῆ καὶ εἰς ἄλλο ἔργον, συντελοῦν ὁμοίως εἰς τὴν μνήμην τοῦ σοφοῦ ἐκείνου ἀνδρός, ἥτοι εἰς νέαν ἐκδοσιν τῶν συγγράμμάτων αὐτοῦ. Ζητεῖτε δὲ τὴν γνώμην ἡμῶν περὶ τῶν ἐξῆς α'. ἂν πρέπει νὰ ἀνατυπωθῶσιν πάντα τὰ συγγράμματα τοῦ μακαρίτου, ἢ μόνον τινὰ ἐξ αὐτῶν καὶ τίνα β'. Πόση δαπάνη ἀπαιτεῖται πρὸς κρείττονα αὐτῶν τύπων.

Συνελθόντες καὶ συσκεφθέντες περὶ τοῦ πράγματος λαμβάνομεν τὴν τιμὴν νὰ διαβιβάσωμεν πρὸς ὑμᾶς τὴν ἐξῆς γνώμην.

α'. Αἱ ἐκδόσεις τοῦ ἀειμνήστου Κοραῆ καθ' ὃν χρόνον ἔγειναν, ἦσαν ὄντως ἄριστα καὶ ὡς τοιαῦτα ἐτίμησαν παρὰ τοῖς σοφοῖς τῆς Εὐρώπης καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότου καὶ τὴν πατρίδα αὐτοῦ. Ἄλλ' ἔκτοτε ἔγειναν ἄλλαι ἐκδόσεις τελειότεραι παρ' Εὐρωπαϊῶν σοφῶν, οἵτινες ὠφελήθησαν ἐκ τῶν ἐκδόσεων τοῦ Κοραῆ ἵνα καταστήσωσι τελειότερας τὰς ἰδικὰς των. Παρουσῶν ἄρα τοιούτων νέων ἐκδόσεων, δὲν φαίνεται εἰς ἡμᾶς εὐλογος ἢ ἀνατύπωσις τῶν τοῦ Κοραῆ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐν τῇ βιβλιο-

4. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ (15 Ἀπριλίου 1873), ἐνισχυόμενὴ καὶ μὲ ἄλλα στοιχεῖα τῆς συλλογῆς Δημαρᾶ, μαρτυρεῖ πόσο πρωτεύοντα ρόλο στήν ἀρχικὴ κίνησι γιὰ τὴν προβολὴ τῆς μνήμης τοῦ Κοραῆ εἶχε παίξει ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Πόλης. Ἐπακολούθησε δυστυχῶς διαμάχη γιὰ τὰ πρωτεῖα ἀνάμεσα στήν Κων/πολὴ καὶ τὴν Μασσαλία, ποῦ ἔληξε μὲ ὑποχώρησι

τῆς πρώτης καὶ ἀργότερα διάλυσι, ὅπως φαίνεται, τῆς ἐκεῖ Ἐπιτροπῆς. Αὐτὸς ἄλλωστε πρέπει νὰ εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ἄ. Μάμουκας δὲν μνημονεῖ παρὰ μόνον μιὰ φορὰ (σ. ρπε') τὴν Ἐπιτροπὴ τῆς Πόλης καὶ δὲν δημοσιεύει ὀνόματα κωνσταντινουπολιτῶν στοὺς καταλόγους τῶν συνδρομητῶν (σ. ρηγ' κ.έ.).

θήκη τοῦ μακαρίτου ἐν Χίῳ εὐρίσκονται, ὡς παρὰ τοῦ κυρίου Α. Μάμουκα τοῦ πρό τιων μηνῶν ἐπισκεφθέντος τὴν Χίον μαθάνομεν, νέαι τινὲς χειρόγραφοι σημειώσεις τοῦ Κοραῆ ἐπὶ τιων ἐκδόσεων του· ἀλλ' αἱ σημειώσεις αὗται εἶναι τόσον ὀλίγαι (καὶ αὗται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ παραπομπαί), ὥστε δὲν δικαιολογοῦσι τὴν ἀνατύπωσιν. Ἐὰν δὲ συσταθῇ Ἐπιτροπεία τις ἐκ φιλολόγων καὶ δοθῇ εἰς αὐτὴν ἐντολὴ νὰ ἐπεξεργασθῇ τὰς προτέρας ἐκδόσεις τοῦ Κοραῆ ὠφελουμένη πρὸς τοῦτο ἐκ νεωτέρων ἐκδόσεων, τότε τὸ νέον τοῦτο ἔργον δὲν θέλει εἶσθαι πλέον ἔργον τοῦ Κοραῆ καὶ ὁ σκοπὸς μεταβάλλεται. Μαθάνομεν ὁμως παρὰ τοῦ κυρίου Α. Μάμουκα ὅτι ἐν τῇ ῥηθείσῃ βιβλιοθήκῃ τοῦ μακαρίτου ἐν Χίῳ εὐρίσκεται χειρόγραφον λεξικὸν ἀπὸ τῆς γαλλικῆς εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν πλήρες καὶ ἔτοιμον εἰς ἐκδοσιν. Διὸ πρὸ πάντων κρίνομεν ἐκδοτέον τὸ λεξικὸν τοῦτο, τὴν μεγάλην ἀξίαν τοῦ ὁποίου ἐργυῶται εἰς ἡμᾶς ἢ πασίγνωστος πολυμάθεια τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἡ βαθεῖα ἀμφοτέρων τῶν γλωσσῶν γνώσις, ἣν εἶχεν ὁ μακαρίτης. Νομίζομεν δὲ μεγίστην τοῦ Ἔθνους ἡμῶν ζημίαν τὴν στέρησιν τοῦ λεξικοῦ τούτου, τηρουμένου κατακλείστου τοσοῦτον χρόνον. Ἐπειδὴ δὲ πιθανὸν ὅτι καὶ ἄλλα χειρόγραφα τοῦ σοφοῦ ἐκείνου ἀνδρὸς εὐρίσκονται ἐν τῇ ῥηθείσῃ βιβλιοθήκῃ αὐτοῦ, γνωμοδοτοῦμεν ἵνα ἐξετασθῶσι καὶ ταῦτα ὑπὸ λογίον ὁμογενοῦς, ἱκανοῦ πρὸς τὸ ἔργον τοῦτο καὶ ἰδίως ἐπιτετραμμένου αὐτὸ ἐπὶ χρηματικῇ ἀμοιβῇ καὶ νὰ τυπωθῶσιν ὅσα ἤθελον εὐρεθῇ ἀρμόδια εἰς τύπωσιν.

Κατόπιν τῶν ῥηθέντων κρίνομεν ἀνατυπωτέα καὶ τὰ ἐπιγεγραμμένα Ἄτακτα τοῦ Κοραῆ, ἐν οἷς εὐρίσκεται τεθησαυρισμένη πολλὴ καὶ ἀξιόλογος ὕλη χρήσιμος εἰς ἀκριβεστέραν γνώσιν τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἰδίως εἰς τὴν ἱστορίαν αὐτῆς. Ἐπειδὴ πᾶσα ἀνάγκη νὰ ῥυθμισθῇ τέλος πάντων, κανονισθῇ καὶ πλουτισθῇ καὶ ἡ ἐθνικὴ ἡμῶν γλῶσσα, ἵνα μὴ ἡμεῖς ἐκ πάντων τῶν πεπολιτισμένων ἐθνῶν καὶ κατὰ τὴν γλῶσσαν ἀρρύθμιστοι καὶ πρὸς ἀλλήλους ἀσύμφωνοι, ἄλλου ἄλλως γράφοντες καὶ ἐκάστου κατ' ἰδίαν γραμματικὴν ἢ κατὰ τὴν ἐκάστοτε εὐμετάτρεπτόν του ὄρεξιν ῥυθμιζομένου, ἀπαιτεῖται νὰ ληφθῇ περὶ τούτου σπουδαία φροντίς καὶ ἐφημερίς ἰδίᾳ νὰ συστηθῇ, κύριον θέμα ἔχουσα τὴν περὶ ῥυθμίσεως καὶ πλουτισμοῦ τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν γλώσσης ὑπὸ τῶν πανταχοῦ ὁμογενῶν λογίων συζήτησιν. Πρὸς δὲ τὸν σκοπὸν τοῦτον εἶναι ἀναγκαϊότατος ὁ πολύτιμος θησαυρὸς τῶν περὶ γλώσσης σκέψεων καὶ κρίσεων τοῦ σοφοῦ Κοραῆ, ὁ ἐν τοῖς Ἄτάκτοις αὐτοῦ ἀποτεθησαυρισμένος. Ἐνῶ διὰ τοὺς ῥηθέντας λόγους κρίνομεν ἀναγκαίαν τὴν ἀνατύπωσιν τῶν Ἄτάκτων τοῦ Κοραῆ, δὲν συμφωνοῦμεν

καὶ οἱ τρεῖς περὶ τῆς ἀνατυπώσεως πάντων τῶν περιεχομένων ἐν τῷ πεντατόμῳ ἐκείνῳ συγγράμματι, ἀλλ' οἱ δύο ἡμῶν νομίζομεν εὐλογώτερον νὰ ἐξαιρεθῶσι δύο διάλογοι, μηδεμίαν σχέσιν ἔχοντες μὲ τὴν λοιπὴν ὕλην τῶν Ἀτάκτων· ἦτοι ὁ περὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ἀγίου φωτός καὶ ὁ τοῦ Δημοχάρους καὶ Πασιχάρους. Καὶ τὸν μὲν πρῶτον διάλογον νομίζομεν ἐξαιρετέον πρὸς ἀποφυγὴν ἐνδεχομένου σκανδάλου παρ' ἐκείνοις, οἵτινες δὲν εἶναι ἰκανῶς παρεσκευασμένοι πρὸς ἀκίνδυνον συζήτησιν τοιούτων θρησκευτικῶν ὑποθέσεων καὶ εὐκόλως ἐκτρεπόμενοι τοῦ προσήκοντος ἀπορρίπτουσιν ἀδιακρίτως κατὰ τὴν γερμανικὴν παροιμίαν μετὰ τοῦ λουτρίου ὕδατος καὶ τὸ λουόμενον βρέφος. Τὸν δὲ δεύτερον νομίζομεν ὁμοίως ἐξαιρετέον· διότι τὸ πολιτικὸν ζήτημα, περὶ οὗ περὶ τὸ τέλος τοῦ διαλόγου πραγματεύεται, ἦτοι τὸ περὶ τοῦ εἶδους τοῦ πολιτεύματος τοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀρμόζοντος, ἀπεφάσισεν ἔκτοτε ἐναντίον τῆς δοξασίας τοῦ Κοραῆ αὐτὸ τὸ Ἔθνος ἐν τρισὶν ἔθникаῖς συνελεύσεσι· καὶ ἀπεφάσισεν ἐν γνώσει τῶν περιστάσεών του καὶ ἀληθῶν του χρειῶν. Δὲν εἶναι δὲ φρόνιμον νὰ δίδηται εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ἀπειρον καὶ εὐφρατασιώτου ἐλληνικῆς νεολαίας ἀφορμὴ νὰ καταφρονῇ τὸ καθεστῶς πολίτευμα τῆς Πατρίδος τῆς καὶ νὰ ὁρμᾷ εἰς ἀντικατάστασιν ἄλλον ἀσυμβιβάστου πρὸς τὴν πολιτικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὰς περιστάσεις τοῦ ἡμετέρου ἔθνους.

Ἐὰν μετὰ τὴν τύπωσιν τῶν μέχρι τοῦδε ῥηθέντων συγγραμμάτων τοῦ Κοραῆ ὑπολείπωνται χρήματα ἰκανά, κρίνομεν καλὸν νὰ ἀνατυπωθῶσι καὶ τὰ Προλεγόμενα εἰς τὰς διαφόρους ἐκδόσεις αὐτοῦ· διότι ἐν τούτοις περιέχονται σοφαὶ καὶ διδακτικώταται κρίσεις τοῦ ἀνδρός περὶ τῶν ἐκδιδόμενων ὑπ' αὐτοῦ συγγραφέων καὶ συγγραμμάτων· ἔτι δὲ καὶ συμβουλαὶ πρὸς τοὺς νέους Ἑλληνας ἐπιτηδειόταται πρὸς διέγερσιν τῆς φιλοπατρίας αὐτῶν, θερμαίνουσαι τὴν καρδίαν αὐτῶν πρὸς πᾶν ἀγαθὸν καὶ καλὸν καὶ τίμιον.

Κατόπιν τῶν ῥηθέντων ἀρμόδιον κρίνομεν νὰ ἀνατυπωθῇ καὶ τὸ τοῦ Ἱπποκράτους περὶ ἀέρος καὶ ὑδάτων μετὰ τῆς μεταφράσεως καὶ τῶν σημειώσεων τοῦ Κοραῆ διὰ τὴν μεγάλην τούτων ἀξίαν καὶ διότι τὸ φιλοπόνημα τοῦτο τοῦ ἀνδρός ὑπῆρξεν, οὕτως εἶπεῖν, ὁ θεμέλιος λίθος, ἐφ' οὗ ὠκοδομήθη ἡ φιλολογικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ αὐτοῦ δόξα.

Περὶ δὲ τῆς ἀπαιτουμένης δαπάνης εἰς τύπωσιν τῶν ῥηθέντων τοῦ Κοραῆ πονημάτων δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποφανθῶμεν· διότι οὔτε τὸ ποσὸν τῶν τυπωθησομένων εἶναι ἤδη ὠρισμένον, οὔτε ἡ ποιότης τοῦ χάρτου, οὔτε ὁ τρόπος τῆς τυπώσεως.

Ταῦτα ἐνομίσαμεν, Κύριοι, ἀρμόδια νὰ γράψωμεν πρὸς Ὑμᾶς ἀπο-

κρινόμενοι εἰς τὴν Ὑμετέραν ἐρώτησιν. Ἐπειδὴ δὲ ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ Ὑμετέρου πρὸς ἡμᾶς ἐγγράφου ἀνέγνωμεν ὅτι σκοπὸς τῆς ἐν Μασσαλία κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τῆς Ὑμετέρας ἐνταῦθα εἶναι οὐχὶ μόνον ἢ ἔμπροσθεν τοῦ Πανεπιστημίου ἀνέγερσις ἀνδριάντος τοῦ ἀειμνήστου Κοραῆ, ἢ οἰκοδομὴ μνήματος ἀξιοπρεποῦς καὶ ἢ ἐκδοσις τοῦ ὄλου ἢ μέρους τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἢ μετακομιδὴ τῶν λειψάνων αὐτοῦ ἀπὸ τῶν Παρισίων, συγχωρήσατε εἰς ἡμᾶς νὰ ἐξενέγκωμεν καὶ περὶ τούτου γνώμην, ἂν καὶ εἰς τοῦτο δὲν προεκλήθημεν παρ' Ὑμῶν. Ἀπόκειται δὲ εἰς ὑμᾶς νὰ παραδεχθῆτε ἢ νὰ ἀπορρίψετε αὐτήν. Ὁ ἀειμνήστος ἐκεῖνος ἀνὴρ, ἀποθανὼν ἐν Παρισίοις κατὰ τὸ 1833 ἔτος, ὤρισε νὰ ταφῆ ἐν τῇ πόλει ἐκείνῃ, τὴν ὁποίαν ἡγάπα ἴσα μὲ τὴν πατρίδα του· τὴν δὲ τελευταίαν του ταύτην θέλησιν ἐδήλωσε δαφέστατα διὰ τῆς ἐπιταφίου ἐπιγραφῆς, τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος συνέταξε καὶ ἥτις ἐπέχει τόπον διαθήκης. Πῶς λοιπὸν ἀποφασίζεται τῶρα νὰ μετακομισθῶσιν ἐνταῦθα τὰ λείψανα τοῦ μακαρίτου ἐναντίον ῥήτης αὐτοῦ θελήσεως; Ἐὰν ὁ μακαρίτης ἤθελε τὴν μετακομιδὴν ταύτην, ἤθελε βεβαίως διατάξει αὐτήν ἐν τῇ διαθήκῃ του, ὡς διέταξε καὶ τὴν μετακομιδὴν τῆς βιβλιοθήκης του εἰς τὴν πατρίδα του Χίον. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι κατὰ τὸν χρόνον τοῦ θανάτου τοῦ μακαρίτου ἢ Ἐλλάς ἦτο ἤδη ἐλευθέρη καὶ κράτος καθεστὼς ὅπως σήμερον. Ἐπειτα νομίζομεν καλὸν νὰ μένωσι τὰ ὄστα τοῦ μακαρίτου, ὅπου εὐρίσκονται καὶ διὰ τὸν ἐξῆς λόγον. Ἐπειδὴ ὁ Κοραῆς ἐπαιδεύθη ἐπιστημονικῶς ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐκεῖ εἰργάσθη τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ βίου του πρὸς φωτισμὸν καὶ πολιτικὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, οἱ Γάλλοι ἔχουσι λόγον νὰ θεωρῶσιν ἑαυτοὺς ὡς συνεργοὺς τοῦ σοφοῦ Ἑλληνοῦ εἰς τὸν φωτισμὸν καὶ τὴν ἀναγέννησιν τῆς πατρίδος του· ὁ δὲ τάφος αὐτοῦ θέλει ἐνθυμίζει πάντοτε τὴν ῥηθεῖσαν ἑαυτῶν συνεργίαν καὶ συσφίγγει τὸν πνευματικὸν ἑαυτῶν δεσμὸν μετὰ τῶν Ἑλλήνων, ὑπὲρ ὧν καὶ πρὸ τοῦ ἀγῶνος φαίνονται ἐργασθέντες διὰ τοῦ Κοραῆ. Ἀλλὰ καὶ οἱ νέοι Ἑλληνοὶ οἱ χάριν παιδεύσεως μεταβαίνοντες εἰς Παρισίους, ἐπισκεπτόμενοι τὸν τάφον τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρὸς θέλουσιν ἐμπνέεσθαι ὑπ' αὐτοῦ καὶ κινεῖσθαι εἰς μίμησίν του, θερμαινόμενοι ὑπὸ τοῦ ἔρωτος τῆς Πατρίδος καὶ τῆς Ἐπιστήμης, ὅστις ἐφλόγιζε τὴν καρδίαν ἐκείνου. Εἰς τὸν τάφον τοῦ Κοραῆ ἐπὶ τοῦ Παρισίου ὄρους ἔξω τῶν Παρισίων ὁ Γάλλος καὶ ὁ Ἕλληνας θέλουσι συνέρχεσθαι πάντοτε μὲ κοινὸν αἶσθημα σεβασμοῦ καὶ τείνει συμπαθῶς πρὸς ἀλλήλους τὴν χεῖρα, ἐνθυμούμενοι ἀμφοτέρωι ὅτι ὁ ἐκεῖ κοιμώμενος ἐνδοξος υἱὸς τῆς Ἑλλάδος ἐν Γαλλίᾳ ἠρύσθη τὸ φῶς, δι' οὗ ἐφώτισε τὴν

ἀπ' αἰώνων ἐσκοτισμένην πατρίδα του καὶ ὠδήγησεν αὐτὴν εἰς τὴν πο-
θεινὴν τῆς ἐλευθερίας.

Ἐν τούτοις, δέχθητε, Κύριοι, τὰς διαβεβαιώσεις τῆς πρὸς Ὑμᾶς
ἐξαιρέτου ἡμῶν τιμῆς καὶ ὑπολήψεως.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 19 Ἰανουαρίου 1873.

Ὑπογρ., Φίλιππος Ἰωάννου

» Κ. Παπαροηγόπουλος

» Στέφανος Α. Κουμανούδης

Συνοψίζω τὰ κύρια σημεῖα τῆς εἰσηγήσεως: οἱ εἰσηγητὲς α) δια-
τυπώνουν ἐπιφυλάξεις, ἐπικαλούμενοι κρατούσες στὴ φιλολογικὴ ἐπι-
στήμη ἀρχές, ὡς πρὸς τὴν σκοπιμότητα τῆς ἀνατυπώσεως τῶν ἐκδό-
σεων τοῦ Κοραῆ, β) εἰσηγοῦνται τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Ἑλληνογαλλικοῦ
Λεξικοῦ καὶ ὁποιοῦ ἄλλου ἀπὸ τὰ ἀποκείμενα στὴ Χίο χειρόγραφα
τοῦ Κοραῆ θὰ κρινόταν κατάλληλο γιὰ δημοσίευση, γ) ὑποδεικνύουν
τὸ ἔργο αὐτὸ ν' ἀναληφθῆ ἀπὸ ἱκανὸ ἔλληνα λόγιον ἐπ' ἀμοιβῇ, δ)
συσταίνουν ὁμόφωνα νὰ ἀνατυπωθοῦν τὰ Ἄτακτα, ἔργο κατὰ τὴν
κρίσιν τους ἀναγκαϊότατον στὴν προσπάθεια νὰ ρυθμισθῆ ἡ γλώσσα σὲ
μιὰ ἐποχὴ γλωσσικῆς ἀναρχίας, ε) δύο ἀπὸ τοὺς ὑπογράφοντες κρίνουν
σωστὸ νὰ ἐξαίρεθοῦν ἀπὸ τὴν ἀνατύπωση τῆς ὕλης τῶν Ἀτάκτων,
γιὰ λόγους θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς σκοπιμότητος καὶ πρόνοιας,
οἱ περιεχόμενοι ἐκεῖ δύο διάλογοι, ὁ περὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ἀγίου
φωτὸς καὶ ὁ διάλογος Δημοχάρους καὶ Πασιχάρους,⁵ στ) ὑποδεικνύουν
νὰ ἀνατυπωθοῦν τὰ Προλεγόμενα καί, κατ' ἐξαίρεσιν ἀπὸ τὴν φιλολογικὴν
ἐκδόσειν, τὸ περὶ ἀέρος, ὑδάτων καὶ τόπων τοῦ Ἰπποκράτη, ζ) ἀπὸ ἔλλει-
ψη στοιχείων ἀδυνατοῦν νὰ προσφέρουν τὰ φῶτα τοὺς σὲ ζητήματα τε-
χνικῆς φύσεως (δαπάνης τῶν ἐκδόσεων κλπ.), καὶ τέλος η) παρεμβαί-
νοντες αὐτόκλητοι στὸ θέμα, θεωροῦν τὴν ἀπόφασιν τῆς Κεντρικῆς
Ἐπιτροπῆς νὰ μετακομίσῃ τὰ λείψανα τοῦ Κοραῆ στὴν Ἀθήναν ὡς
παραβίασιν τῆς θελήσεως τοῦ νεκροῦ ἀλλὰ καὶ ἐνέργειαν ἐθνικὰ ἀντε-
δεικνυμένην.

Ὡς ποῦδ βαθμὸν ἡ εἰσήγησιν φάνηκε χρήσιμη στοὺς ἀποδέκτες τῆς;

5. Ὁ διάλογος περὶ τοῦ ἐν Ἱερο-
σολύμοις ἀγίου φωτὸς δημοσιεύεται στὸν
Γ' τόμον τῶν Ἀτάκτων, 1830, σ. 329-
424, καὶ ὁ Δημοχάρους - Πασιχάρους
στὸν Β', 1829, σ. λα'-ρμ'. Πρῶτον διά-

λογο μετὰ τὰ ἴδια αὐτὰ πρόσωπα δημοσι-
εῖται ὁ Κοραῆς στὴν ἐκδοσὴν τοῦ Ἀρριαν-
νοῦ Ἐπικλήτου διατριβῶν μέρος β',
1827, σ. α'-μ'.

Μιά ματιά στη σειρά τῶν κοραϊκῶν ἐκδόσεων πού ἀκολούθησαν, ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι τελικά καμμιά ἀπό τίς ὑποδείξεις τῶν εἰσηγητῶν, ὅσες τουλάχιστο ἀφοροῦσαν ἀνατυπώσεις ἔργων, δέν πῆρε σάρκα καί ὄστά. Ἔτσι ἕνας ἀπό τοὺς πρωταρχικοὺς σκοποὺς τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Κοραῆ, ἡ ἀνατύπωση «τῶν ἀθανάτων αὐτοῦ συγγραμμάτων» καί ἡ δωρεάν διανομή τους «εἰς ἅπαντα τὰ σχολεῖα τῆς τε ἐλευθέρας καί δούλης Ἑλλάδος» ἐγκαταλείπεται ὀριστικά, παρά τὴν ἐπίσημη προβολή του μέσα ἀπὸ τὰ ἐγκύκλια γράμματα πού εἶχε ἀπευθύνει ἡ Ἐπιτροπή στό πανελλήνιο⁶ καί παρά τὴν εὐμενῆ ὑποδοχὴ τῆς ἰδέας ἀπὸ ἄλλους λογίους.⁷ Δέν ξέρω κατὰ πόσο μπορεῖ νὰ συνήρρησαν στὴν ὑπαναχώρηση αὐτὴ οἱ κρίσεις τῶν εἰσηγητῶν γιὰ τὴν φιλολογικὴ ἀξία τῶν κοραϊκῶν ἐκδόσεων, ἀλλὰ τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι δύο χρόνια ἀργότερα, στὰ 1875, ἡ Ἐπιτροπή, ἂν καί εἶχε δώσει ἤδη προτεραιότητα στὴν ἀναζήτηση καί ἐκδοση τῶν καταλοίπων τοῦ Κοραῆ, ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποβλέπη πάντα στὸν ἀρχικὸ τῆς σκοπὸ καί ἔμοιαζε νὰ δίνει βαρύνουσα σημασία στὶς εἰσηγήσεις τῶν τριῶν.⁸

6. *Τὰ μετὰ θάνατον*, σ. ρπδ', ὅπου ἡ ἐγκύκλιος τῆς 26 Ἰουνίου 1872 πρὸς τοὺς Ὁμογενεῖς. Μιά δεύτερη ἐγκύκλιο, μὲ ἡμερομηνία 30 Ἰουνίου 1872, ἀπήλυθε ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ ὀνομαστικά σὲ Ἑλληνες διαφόρων πόλεων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὕστερα συγκροτήθηκαν οἱ κατὰ τόπους ἐπιτροπὲς Κοραῆ. Καί τῆς μιᾶς καί τῆς ἄλλης ἐγκυκλίου λιθογραφημένα ἀντίτυπα σώζονται στὴ συλλογὴ Δημαρᾶ.

7. Ὁ Πέτρος Βράιλας Ἀρμένης χαρακτηρίσει τὴν ἀνατύπωση καί διάδοση τῶν βιβλίων τοῦ Κοραῆ ὡς τὴν «κορωνίδα» καί τὸ «ἐθνωφελέστερον τῶν προκειμένων ἔργων», βλ. *Τὰ μετὰ θάνατον*, Α', σ. ρήβ'. Μισὸ αἰῶνα ἀργότερα γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ θὰ ἐξέφραζε τὴν ἀντίθεσή του ὁ Παντελῆς Κοντογιάννης, *Τίμαι εἰς Κοραῆν καί εὐφῆμοι λόγοι περὶ αὐτοῦ ἐξ ἀφορμῆς τοῦ θανάτου του*, «Χιακὰ Χρονικά», 3 (1917) σ. 142.

8. Οἱ πληροφορίες ἀπὸ δύο ἐπιστολὲς τῆς συλλογῆς Δημαρᾶ στὴν πρώτη, μὲ

ἡμερομηνία 30 Μαΐου 1874 καί ἀποδέκτη τὸν Ἀ. Μάμουκα, ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ, παρακαλῶντας τὸν χιώτη λόγιο νὰ σπεύσῃ στὴ Χίο πρὸς συναγωγὴ ὑλικοῦ, τοῦ ἀνακοινώνει ὅτι «μεθ' ὠριμον σκέψιν ἔφθασεν εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦ ν' ἀφήσῃ πρὸς τὸ παρὸν κατὰ μέρος τὰς μερικότητας τῆς ἀνατυπώσεως καί νὰ περιορισθῇ εἰς τὸ ἀμέσως κατεπεῖγον τουτέστι τὴν συλλογὴν ἐν Χίῳ καί μεταφορὰν εἰς Ἀθήνας τῆς πρὸς ἀνατύπωσιν ὕλης».

Στὴν δεύτερη, μηνολογημένη 29 Μαΐου 1875, ἡ Κεντρικὴ ἐπίσης Ἐπιτροπὴ ἐνημερώνοντας τὴν Ἐπιτροπὴ τῆς Πόλης γιὰ τὴν πρόοδο τῶν ἐνεργειῶν τῆς, μεταξὺ ἄλλων τῆς γνωρίζει ὅτι «ἡ ἐν Ἀθήναις προσκληθεῖσα ἐπιτροπὴ Λογίων ἀπεφάνθη περὶ τῆς ἀνατυπώσεως τῶν συγγραμμάτων ὑποδείξασα τὴν σειράν αὐτῶν κατὰ τὴν ἔκδοσιν». Περίττῃ βέβαια ἡ πληροφορία, ἀφοῦ στὴν Πόλη ἦταν ἐνήμεροι γιὰ τὴν εἰσήγηση τῶν τριῶν, χάρις στοὺς ἐπιτρόπους τῶν Ἀθηνῶν, ἤδη ἀπὸ τὸ 1873.

Ὡστόσο στὰ 1879, πρὶν ἀκόμη νὰ κυκλοφορήσῃ ὁ πρῶτος τόμος τῶν Μετὰ θάνατον μὲ τὴν «Ὑλὴ τοῦ Γαλλογραιικικοῦ Λεξικοῦ» καὶ ἐν ὄψει τῶν ἀποφάσεων γιὰ τὸ ἀμέσως μετὰ ἐκδοτέο ἔργο, ἄρχισαν πιά νὰ πρυτανεύουν οἱ σκέψεις πού τελικὰ θὰ ἐχάραζαν τὴν ἐνιαία γραμμὴ τοῦ ἐκδοτικοῦ ἐκείνου προγράμματος. Μάταια ὁ Ἄνδρέας Μάμουκας (ὁ ὁποῖος στὸ μεταξύ, χάρις σὲ τρία ταξίδια στὴ Χίο, εἶχε ἀποθησαυρίσει ἄφθονο ὑλικὸ ἀπὸ τὰ κοραϊκὰ κατάλοιπα) συνιστοῦσε ὡς δεῦτερο ἔργο τὴν ἀνατύπωση τῶν Ἀτάκτων καὶ τῶν Προλεγομένων, ὑπόδειξη σύμφωνη ἄλλωστε καὶ μὲ τὴν εἰσηγητικὴ ἔκθεση τοῦ 1873⁹ ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ ἦταν φανερό πὼς εἶχε καταλήξει στὶς δικές της ἀποφάσεις. Χωρὶς ἄλλο, κινήμενη ἀπὸ συναισθήματα ἐθνικῆς ζηλοτυπίας, πού τὰ ἐξῆψε ἡ κατὰ τὸ 1877 ἔκδοση στὸ Παρίσι τῶν γαλλικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κοραῆ,¹⁰ θέλησε νὰ μιμηθῆ τοὺς γάλλους φιλέλληνες

9. Τὴ σύσταση διεβίβασε ὁ Μάμουκας στὸν πρόεδρο τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Στέφ. Ζαφειρόπουλο, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ γράμμα τοῦ πρώτου στὸν Κωνσταντῖνο Σάθα, μνημολογημένο 10/22 Φεβρουαρίου 1879: «[Σημειούσθω ὧδε κατὰ πάροδον —τοῦ ἐμπιστεύεται— ὅτι ὁ Κορ X.[αρίλαος] εἶπέ μοι ὅτι ὁ Κορ Ζαφειρόπουλος τῷ γράφει, νὰ ἀρχίσῃ μετὰ τὸ Λεξικὸν ἡ τύπωση τῶν πάλαι ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Ρῶτα ἐκδομένων ἐπιστολῶν ... Ἐνόει δὲ ὁ Κορ X. νὰ μετατυπώσω ταύτας συνάπτων καὶ ὅσας κατὰ καιροὺς ἐγὼ συνέλεξα πρὸς ἐμὴν χρῆσιν, πιστῶς ἀντιγράψας καί, πλην ὀλίγων, πρωτοτύπους... ὅτε δὲ ὁ ῥηθεις φίλος μ' ἔκανε τὴν πρότασιν ὡς ἐκ μέρους τοῦ Κου Ζαφειροπούλου, ἀπήντησα, ὅτι: καλῆτερα θὰ κάμει ἡ Ἐπιτροπὴ ἂν, μετὰ τὸ Λεξικόν, ἀποφασίσῃ τὴν μετατύπωσιν τῶν Ἀτάκτων κατὰ συνεχῆ ἀλφαβητικὴν τάξιν, πρὸς δὲ καὶ τῶν προλεγομένων εἰς τὰς διαφόρους ἐκδόσεις τοῦ Γέροντος. Ἄγνωτό τί θ' ἀποφασίσῃ ἡ Ἐπιτροπὴ, καὶ οὐδ' ἐξετάζω, ἀφοῦ μόνον μέσον ἐνεργείας ἔκρινεν αὕτη τὸ τοῦ Κου Χαριλάου)».

Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Μάμουκα καὶ ἄλλες 57 τοῦ ἴδιου πρὸς τὸν Σάθα τῶν

ἐτῶν 1870-1883 βρίσκονται στὴν κατοχὴ τοῦ κ. Νότη Καραβία, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ πού μοῦ ἐπέτρεψε νὰ κάνω χρῆσιν τους. Τὰ παραπάνω γράμματα θὰ ἀποτελέσουν βασικὴ πηγὴ ἐνὸς εὐρύτερου μελετήματος πού σκοπεύω νὰ δημοσιεύσω ἀργότερα.

10. *Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochette (1790-1796)*, Παρίσι 1877. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ Ἐπιτροπὴ Κοραῆ προσπάθησε εἰς μάτην νὰ τὴν παραχωρηθοῦν οἱ ἐπιστολὲς πρὸς ἔκδοση, βλ. *Lettres inédites*, σ. χ καὶ Ἰω. Γενναδίου, *Κρίσεις καὶ σκέψεις περὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ αἰοιδίμου Κοραῆ*, Τεργέστη 1903, σ. 17. Πάντως ἡ Ἐπιτροπὴ πολὺ νωρίτερα ἀκόμη, ἤδη στὰ 1784, εἶχε ἐνδιαφερθῆ γιὰ τὴν συναγωγὴ τῶν διάσπαρτων ἐπιστολῶν τοῦ Κοραῆ, μὲ σκοπὸ νὰ τὴς ἐκδώσῃ ἀργότερα· βλ. περὶ τὴν τῆς σχετικῆς ἐγκυκλίου τῆς (31 Ἰανουαρίου 1874) πρὸς τὴν κατὰ τὸν πρώτον ἐπιτροπὴν στὸν πρώτον τόμον τῶν Μετὰ θάνατον. σ. νθ'. Ἄς μὴ ξεχνᾶμε ὅμως ὅτι ὑπῆρχε καὶ πάλι ἀφορμὴ: ἡ προέκδοση στὰ 1873 ἀπὸ τὸν Brunet de Presle μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν πρὸς Chardon ἐπιστολῶν στὸ *Annuaire* τῆς Ἐταιρείας πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλλη-

και να συνεχίση με τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου ἡ δημοσίευση ἦταν ἡ κυριώτερη προσφορά τῆς στὸν ἑλληνισμό, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀφορμὴ γιὰ ὄχι ἄδικες ἐπικρίσεις: μετὰ τὴν ἐπιστολογραφίαν τοῦ Κοραΐ.¹¹ Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ἡ σειρά τῶν Μετὰ θάνατον δὲν ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴ γραμμὴ τῆς περιέλαβε ἀποκλειστικῶς ἔργα ἀνέκδοτα, πού, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ Μάμουκα (1885),¹² τὰ ἐπιμελήθηκε καὶ τὰ ἐξέδωσε ὁ ἐκδότης τῶν ἐπιστολῶν Νικόλαος Δαμαλᾶς, ὄχι ὅμως πιά κάτω ἀπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς.¹³

Τρία ἀκόμη σημεῖα τῆς εἰσηγήσεως θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν στὴ συνέχεια. Προέχει ἡ ἀποκατάσταση μιᾶς ἀνακολουθίας ὅπως γίνεται εὐκόλα ἀντιληπτὸ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενό τῆς, τὴν ἐποχὴ πού οἱ τρεῖς πανεπιστημιακοὶ διδάσκαλοι ὑπέβαλαν τὴν ἐκθεσὴ τους στὴν Ἐπιτροπὴ Κοραΐ τῶν Ἀθηνῶν (Ἰανουάριος 1873), δὲν εἶχε ἀκόμη διορισθῆ ὁ Ἀνδρέας Μάμουκας ἐπιμελητῆς τῶν ἐκδόσεων καὶ ὅ,τι ἐγνώριζαν ἀπὸ αὐτὸν, περιοριζόταν σὲ μερικὰ μόνον στοιχεῖα γιὰ τὰ κατάλοιπα τοῦ Κοραΐ, καρπὸ ἐνὸς ἰδιωτικοῦ ταξιδιοῦ του στὴ Χίο τὸν προηγούμενον χρόνον. Ἐπομένως δὲν μπορούσαν νὰ ξέρουν τότε τὴν ἔκτασιν τῆς ἐργασίας τὴν ὁποία ἐπρόκειτο, ἐπίσημα πιά, νὰ ἐπιτελέσῃ ἀργότερα ὁ Μάμουκας, τῆς γνωστῆς ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ ἴδιου στὸν πρῶτον τόμον τῶν Μετὰ θάνατον. Εἶναι λοιπὸν φανερὴ ἡ ἀνακολουθία πού περιέχεται στὴν συνέχεια τῆς περιγραφῆς αὐτῆς: «ἡ ἐργασία μου—βεβαιώνει ὁ χιῶτης λόγιος— ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις ἐπιτροπὴν, διεβιβάσθη κατόπιν πρὸς εἰδικὴν ἐπιτροπὴν συγκροτηθεῖσαν ἐκ

νικῶν Γραμμάτων». Γιὰ τίς μεταγενέστερες ἀποφάσεις τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς ἐπάνω στὸ θέμα, βλ. τὴν προηγούμενη σημείωσιν.

11. Ἀναφέρομαι κυρίως στὴν αὐστηρὴ κριτικὴ τοῦ Ἰω. Γεννάδιου, *Κρίσεις καὶ σκέψεις*, σ. 21 καὶ *passim*.

12. Βιογραφία τοῦ Μάμουκα ἔχουμε ἀπὸ τὸν Α. Καλβοκορέση, *Ἀνδρέας Ζ. Μάμουκας*, ἀνάτυπον ἀπὸ τὸ ΔΙΕΕ, Ἀθήνα 1958.

13. Τοὺς λόγους πού ἐπέφεραν τὴ διακοπὴ τῆς συνεργασίας μεταξὺ τοῦ ἐκδότη καὶ τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοὺς μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν πρόλογον τοῦ Δαμαλᾶ στὸν 6ο τόμον τῶν Μετὰ θάνα-

τον, Ἀθήνα 1888, σ. ζ'—η'. Ἴσως αὐτὸ νὰ ἐξηγῆ καὶ τὸ γιὰτὶ ὁ νέος ἐκδότης ἀγνόησε τὰ προϊόντα τῶν κόπων τοῦ προκατόχου του καὶ προτίμησε νὰ περιλάβῃ στοὺς ὑπόλοιπους τόμους τῶν Μετὰ θάνατον ἄλλα δείγματα τῆς κοραϊκῆς σοφίας καὶ φιλοπονίας, ὄχι περισσότερο ἀξιόλογα. Μεταφέρω πάντως ἐδῶ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Ἰω. Γεννάδιου: «ξυλοσχιστικὴ σειρά τῶν Μετὰ θάνατον», ἔ. ἀ., σ. 17, σημ. 20. Ἀναγραφὴ τῶν τόμων τῆς σειράς βλ. στοῦ Γεωργίου Γ. Λαδᾶ, *Βιβλιογραφικαὶ ἔρευναι ἀναφερόμεναι εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραΐ*, Ἀθήνα 1934, σ. 44.

λογίων, οἵτινες διὰ μακρᾶς ἐκθέσεως (19 Ἰανουαρίου 1873) ἐξενεγκόντες γνώμην, κτλ., κτλ.»¹⁴

Τὸ ἐπόμενο σχόλιο ἀφορᾷ στὴ μοναδικὴ πρόταση τῶν εἰσηγητῶν ποῦ δὲν διατυπώθηκε ὁμόφωνα, τὴν πέμπτη. Θὰ θέλαμε γιὰ πολλοὺς λόγους νὰ ξέραμε τὸ μέλος ποῦ ἐμειψήφισε : ποιὸς καὶ γιὰτὶ δὲν συγκατατέθηκε στὴ γνώμη νὰ ἐξαιρεθοῦν ἀπὸ τὴν ἀνατύπωση τῶν περιεχομένων τῶν Ἀτάκτων οἱ διάλογοι γιὰ τὸ ἅγιο φῶς καὶ τοῦ Δημοχάρους - Πασιχάρους. Ὡστόσο ἡ ἐπιχειρηματολογία μὲ τὴν ὁποία οἱ δύο ἄλλοι στηρίζουν τὴν θέση τους, βοηθαίει στὴ διατύπωση κάποιων εὐλογίων εἰκασιῶν. Εἰσηγοῦνται — ἀφήνουν νὰ ἐννοηθῇ στὴν ἐκθεσὴ τους — τὴν ἐξαίρεση τῶν διαλόγων θέλοντας, προκειμένου γιὰ τὸν πρῶτο, νὰ προλάβουν τὴν πρόκληση ἐνδεχόμενου σκανδαλισμοῦ στὶς θρησκευτικὲς συνειδήσεις καί, προκειμένου γιὰ τὸν δεύτερο, νὰ προστατεύσουν τὴν «ἀπειρον καὶ εὐφρατασίωτον» ἐλληνικὴ νεότητα ἀπὸ ἄκαιρες καὶ ἐπικίνδυνες γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ πολιτεύματος ἐπιρροές.

Τὸ πνεῦμα ποῦ διέπει τοὺς συλλογισμοὺς αὐτοὺς ἀσφαλῶς δὲν θὰ μπορούσε νὰ βρῆ σύμφωνο ἓνα λόγιο μὲ λιγότερους ἐνδοιασμοὺς ἀπέναντι στὰ θρησκευτικὰ πράγματα ἢ μὲ πιδ φωτισμένες πολιτικὲς ἀντιλήψεις, μὲ ἄλλες λέξεις ἓνα λόγιο ἰδεολογικὰ τοποθετημένο μέσα στὸ κλίμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Συνεπῶς δὲν θὰ σφάλουμε ἂν δεχθοῦμε ὅτι ἡ εἰκόνα αὐτὴ τοῦ λογίου προσιδιάζει περισσότερο στὸν Στέφανο Κουμανούδη.¹⁵

Πραγματικά, πῶς θὰ μπορούσε νὰ συμμερισθῇ ὁ Κουμανούδης τοὺς φόβους ὅτι θὰ γινόταν πρόξενη θρησκευτικοῦ σκανδαλισμοῦ ἢ δημόσιευση τοῦ κοραϊκοῦ διαλόγου γιὰ τὸ ἅγιο φῶς, ὅταν ὁ ἴδιος ἀργότερα δὲν θὰ ἐδίσταζε νὰ ἐλέγξῃ, πάλι μὲ τὸ στόμα τοῦ Κοραῆ, ὀρισμένες ἀπαράδεκτες γιὰ τοὺς σύγχρονους ἐπιβιώσεις ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ παράδοση μέσα στὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξη καὶ ἱεραρχία;¹⁶ Ἀκόμη, ποιὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς

14. Τὰ μετὰ θάνατον, Α', σ. ζβ'.

15. Βλ. γι' αὐτὸν Ἀλέκου Γ. Παπαγεωργίου, *Στέφανος Κουμανούδης, (1818-1899). Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ι. Ἄμαντον», Ἀθήνα 1940, σ. 331-350, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Χρήσιμη καὶ ἡ ἐργασία τοῦ Ν. Α. Βέη, *Ἐμμετρα Στ. Κουμανούδη*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ «Ἀρχεῖον Ὀρακικοῦ Ὀθσαυροῦ», τόμος 14, Ἀθήνα 1949. Πολύτιμες, γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Κουμανούδη στὸ χῶρο τοῦ

Διαφωτισμοῦ, οἱ ἀναφορὲς σ' αὐτὸν ποῦ περνοῦν στὶς μελέτες τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ γιὰ τὸν Κωνστ. Παπαρηγόπουλο, βλ. κυρίως, *Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἀθήνα 1970, σ. 25.

16. Στεφ. Κουμανούδη, *Συναγωγὴ λέξεων ἀθησαυρίστων ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς λεξικοῖς*. Ἀθήνα 1883, σ. 249. Πρόκειται γιὰ σχόλια σφίς λέξεις «παναγιώτατος» καὶ «οἰκουμενικὸς πατριάρχης».

— ἐξίσου, καθὼς ξέρομε, συνδεδεμένους μὲ τὴν δυναστεία¹⁷ — θὰ μποροῦσε νὰ διαφωνήσῃ μὲ τὸ σκεπτικὸ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ δεύτερου διαλόγου παρὰ ὁ λιγότερο φιλόσοφος καὶ ὁ λιγότερο ἱστορικός ; Ἡ εὐθύγραμμη καὶ γι' αὐτὸ πιὸ ξεκάθαρη σκέψη τοῦ κλασσικοῦ φιλόλογου, ὅπως ἦταν ὁ Κουμανούδης, ἀσφαλῶς θὰ δυσκολευόταν νὰ δικαιολογήσῃ, πολὺ περισσότερο νὰ ἐπιδοκιμάσῃ, τοὺς συλλογισμοὺς τῶν δύο ἄλλων, τοῦ φιλόσοφου τῆς ὁμόδας, Φίλιππου Ἰωάννου καὶ τοῦ ἱστορικοῦ, Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, σχετικὰ μὲ τὶς προεκτάσεις τὶς ὁποῖες ἐκεῖνοι διέβλεπαν ὅτι θὰ εἶχε γιὰ τὸ πολιτικὸ καθεστῶς ἡ δημοσίευση τοῦ διαλόγου. Ἄλλ' ἐπιτέλους ἡ ἀνατύπωση ἐνὸς βιβλίου εἶναι καὶ ζήτημα ποὺ ἐμπίπτει στὸ χῶρο καὶ στοὺς νόμους τῆς βιβλιογραφικῆς ἐπιστήμης, καὶ ὁ Κουμανούδης, τὸ ἴδιο ἱκανὸς βιβλιογράφος ὅσο καὶ ἑλληνιστής, πιθανὸν δὲν θὰ θέλησε νὰ συνδέσῃ τὸ ὄνομά του μὲ ἓνα βιβλιογραφικὸ ἀτόπημα εἰς βάρος μάλιστα τῆς μνήμης τοῦ Κοραῆ, τόσο ἱερῆς γι' αὐτόν.

Τὸ τελευταῖο σχόλιο ἀναφέρεται στὸν ἐπίλογο τῆς εἰσηγήσεως. Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἐκτεθῇ τὸ ἱστορικὸ τῆς μετακομιδῆς τῶν λειψάνων τοῦ Κοραῆ καὶ νὰ περιγραφῇ ἡ συγκίνηση τὴν ὁποία προκάλεσε τὸ γεγονὸς μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ἐχουν ὅμως, νομίζω, τὴ θέση τους ἐδῶ οἱ ἀπόψεις καὶ οἱ ἀντιδράσεις ἀπέναντι στὴν ἀπόφαση τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς ἐνὸς ἀκόμη σύγχρονου λογίου, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου μνημονεύθηκε πολλὰς φορὰς μέσα σὲ τούτη τὴ μελέτη: τοῦ Ἀνδρέα Μάμουκα. Περιέχονται σ' ἓνα ἀνέκδοτο γράμμα του τῆς 7 Ἰουνίου 1875 πρὸς τὸν εὐρισκόμενον τότε στὸ Παρίσι Κωνσταντῖνο Σάθα, δυσμενῶς καὶ αὐτὸν διατεθειμένο ἀπέναντι στὴν ἀπόφαση τῆς μετακομιδῆς.¹⁸ «*Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς Σου —γράφει στὸ φίλο του— βεβαιοῦμαι, ὅτι ἡ Ἐπιτροπὴ ἀπεφάσισεν ὀριστικῶς τὴν ἐνθάδε μεταφορὰν τῶν λειψάνων τοῦ μακαρίτου Κοραῆ. Ἐάν τις ὑπάρχῃ παρὰ τοῖς ἀφ' ἡμῶν μεταστᾶσιν αἰσθησις τῶν καθ' ἡμᾶς γινομένων, ὑπολαμβάνω ὅτι, ἡ ψυχὴ τοῦ αἰοδίμου Γέροντος δὲν θὰ εὐχαριστηθῇ ἐπὶ τῇ μετακινήσει τῶν λειψάνων του ἀπὸ τοῦ τόπου ἐνθα —ζῶν— προσδιώρισε νὰ μένουσιν*

17. Γιὰ τὶς σχέσεις καὶ τὴν πολιτεία τους ἀπέναντι στὸ θρόνο, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Προλεγόμενα*, Ἀθήνα 1970, σ. 16, 21, Κωνστ. Ράδου, *Στέφανος Κουμανούδης, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ ΔΙΕΕ*, Ἀθήνα 1930, σ. 7 κ.έ., καὶ Παν. Ν. Πατριαρ-

χέα, *Φίλιππος Ἰωάννου, ὁ ἀπὸ καθέδρας Ἕλληνας φιλόσοφος τοῦ 19ου αἰῶνος*, Ἀθήνα 1936, σ. 20 κ.έ.

18. Τὸ γράμμα ἐπίσης στὴ συλλογὴ Ν. Καραβία. Οἱ ἀραιομένες λέξεις στὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς στὸ πρωτότυπο εἶναι ὑπογραμμισμένες.

ἀναπανόμενα αἰωνίως. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ νεκρὸς δὲν ἔχει τὴν δύναμιν νὰ φωνάξῃ, ἢ, καὶ ἂν τὴν εἶχε, δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀκουσθῇ ἢ φωνὴ του ἐκ τῆς νεκρουπόλεως μέχρις ἡμῶν, ἄς γένη ὅπως ἀπεφάσισαν οἱ ἐν Μασσαλία· οἷτινες ὅμως, ἦτο δίκαιον, νομίζω —πρὶν ἢ προέλθωσιν εἰς τοιαύτην ἀπόφασιν— ν' ἀναλογισθῶσιν ὅτι, οὕτω πράττοντες, καταλιμπάνουσιν εἰς τοὺς ἀπογόνους των καινοφανῆ μισησεως τύπον. Αἱ διατάξεις τῶν ἐπιθανάτων εἰσὶ —καὶ πρέπει νὰ ᾧσι πανταχοῦ καὶ πάντοτε— Σεβασταὶ καὶ ἀμετακίνητοι. Ἡ ἀφ' ἡμῶν μετάστασις τοῦ ἀθανάτου Κοραῆ συνέβη ἐν ἐποχῇ καθ' ἣν ἡ Ἑλλάς ἦτον ἐλευθέρω καὶ βασιλευομένη. Καὶ ὅμως, ἡ τελευταία του θέλησις ἦτο: Νὰ κεῖται εἰς τὴν γῆν τῶν Παρισίων, τὴν Ἴσατῆ Ἑλλάδι πεφιλημένην αὐτῷ. Οἱ ἐν Παρισίοις πολυπληθεῖς φίλοι του συνειργάσθησαν μετ' αὐτοῦ εἰς τὸν φωτισμὸν καὶ εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς Πατρίδος του. Ὁ τάφος, ὁ κρύπτων ἐκεῖ τὰ λείψανά του, εἰς μὲν τοὺς Γάλλους θέλει ἐνθυμίζει πάντοτε τὴν ἑαυτῶν μετ' ἐκείνου συνεργίαν καὶ συσφίγγει τὸν μετὰ τῶν Ἑλλήνων πνευματικὸν σύνδεσμόν των· οἱ δὲ ἐκεῖσε χάριν σπουδῆς μεταβαίνοντες Ἑλληνόπαιδες, ἐπισκεπτόμενοι τὸν τάφον (οὐχὶ τὸ κενοτάφιον) του, θέλουσι κινεῖσθαι εἰς μίμησιν αὐτοῦ, καὶ θερμαίνεσθαι εἰς τὸν τῆς Πατρίδος καὶ τῆς Ἐπιστήμης ἔρωτα ὅστις ἐφλόγιζε τὴν ἐκείνου καρδίαν. Εἰς τὸν τάφον τοῦ Κοραῆ ὅ,τε Ἕλληνας καὶ ὁ Γάλλος θέλουσι προσέρχεσθαι μὲ κοινὸν αἶσθημα σεβασμοῦ, ἐνθυμούμενοι ὅτι ὁ ἐκεῖ κείμενος ἔνδοξος νεκρὸς, ἐν Γαλλίᾳ ἠρύσθη τὸ φῶς δι' οὗ ἐφώτισε τὴν ἀπ' αἰώνων ἐσκοτισμένην Πατρίδα του, καὶ διὰ τῶν συγγραμμάτων καὶ τῶν σοφῶν ὁδηγιῶν καὶ συμβουλῶν του τὴν ὠδήγησεν εἰς τὴν ἐλευθερίαν. Ἄλλ' ἔστω! ἄς γένη —καὶ πάλιν λέγω— ὅ,τι ἤδη ἀπεφάσισαν οἱ εἰς οὗς ἀνετέθη ἡ διεύθυνσις τοῦ σπουδαίου ἔργου πρὸς διαιώνισιν τῆς μνήμης τοῦ ἀθανάτου Κοραῆ. Ὅπως δὲ Σὺ ὑπεῖξας, οὕτως ὑπείχω καγώ, οὐχὶ μεταμελόμενος, ἀλλὰ διότι οὕτως ἀπαιτεῖ τὸ Συνταγματικὸν πολίτευμα: ἡ τῶν πολλῶν ψῆφος νικᾷ».

Εἶναι φανερὴ ἡ ἀντιστοιχία πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ κείμενα τῆς ἐπιστολῆς καὶ τῆς εἰσηγήσεως. Ὁ Μάμουκας δανείσθηκε τὴν ἐπιχειρηματολογία καὶ σχεδὸν τὴν γλώσσα τῶν εἰσηγητῶν προκειμένου νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς τὴν ἀπόφασιν τῆς μετακομιδῆς, τὴν ὁποία θεωροῦσε μὴ νόμιμη καὶ ἐθνικὰ ἄστοχη. Πρέπει νὰ τὸν μεμφοῦμε γι' αὐτό; Στὴν περίπτωσιν μιᾶς ἰδιωτικῆς ἐπιστολῆς, ὅπου ἀδυνατίζουν οἱ περιορισμοὶ τῆς δημοσιότητος καὶ ὅπου ἡ ἀμεσότης τοῦ λόγου δικαιολογεῖ κάποτε καὶ ἀμβλύνει τυχὸν παρεκκλίσεις ἀπὸ τὰ ἰσχύοντα,

θα ήταν άδικο να δεχθούμε ότι αποτελεί πράξη επιλήψιμη τὸ νὰ οἰκειοποιηθῆ κανεὶς ιδέες τρίτων, ὅταν μάλιστα συμβαίνει νὰ τὶς ἔχη ἐνστερνισθῆ ἀπόλυτα.

Έμμ. Ν. Φραγκίσκος

19. Ἀντίθετα εἶχε χρέος ὁ χιώτης λόγιος νὰ μὴ ἀποσιωπήσῃ τὴν πηγὴ του ὅταν ἐδημοσίευσε στὴ «Νεοελληνικὴ Φιλολογία» τοῦ Σάθα τὴν βιογραφία

τοῦ Ἀθανάσιου Πάριου· βλ. σχετικὰ μ' αὐτὸ Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Ὁ «Νέος Ραψάκης», π. «Ὁ Ἐραμιστής», 6 (1968) σ. 1, σημ.